

Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri¹

Saffet YILMAZ²

Özet

Siyasî terimler ve askerî terimler, çok geniş bir coğrafyaya hükmetmiş devletler için büyük önem arz etmektedir. Tarihî bir geçmişe sahip dünya devletlerinde, siyasî-askerî terimler yönetici-yönetilen arasındaki temel ilişkiyi göstermektedir. Eski Türklerde genellikle devlet yapılanması siyasî ve askerî niteliktedir. Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Bengü Taşlar, Türklerin siyasî ve askerî hayatının ilk örnekleridir. Bu çalışmada, 8-10. yüzyıllar arası Eski Türkçe runik metinlerde yer alan siyasî, askerî terimlerin ve unvan niteleyicilerinin Türk dilinde nasıl geliştiği ve Özbek Türkçesindeki izleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Eski Türkçe runik harfli metinlerdeki siyasî ve askerî terimlerin nasıl ortaya çıktığını, hangi amaç doğrultusunda kullanıldığını ve tarihî süreç içerisinde Özbek Türkçesinde geçirdiği ses ve anlam olaylarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmada eski Türk runik harfli metinler içerisinde II. Kök Türk Kaganlığı ve Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalmış yazıtlar ve Yenisey yazıtları temel kaynak niteliğindedir. Bunun yanında Türkistan, Moğolistan ve Altay bölgesinde bulunan birçok irili ufaklı yazıt da taranmıştır. Çalışma sonucunda ise eski Türkçe runik metinlerde yer alan askerî ve siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki ses ve anlam olayları ayrıntılı olarak verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Siyasî terimler, Askerî terimler, Runik metinler, Özbek Türkçesi.

Traces of the Military and Political Terminology And the Appellations used in Old Turkic Runic Texts in Uzbek

Abstract

Political and military terms have great importance for states that have governed a vast geography. In world states with a historical past, political-military terms show the fundamental relation between ruler and the ruled. In ancient Turks, state structure is generally political and military. Bengü Stones, the first written documents of the Turks, are the first examples of Turkish political and military life. In this study development of political, military terms and title qualifiers of Old Turkic runic texts in the Turkic language and traces of the Uzbek Turkic language were tried to be determined. It is aimed to reveal how the political and military terms in the old Turkish runic-typed texts came into being, how they were used for what purpose, and the sound and semantic events that they had in Uzbek Turkic history. In the study, among the old Turkic runic letters the inscriptions left from the Kök Türk Khaganate II and Ötüken Uygur Khaganate periods and the Yenisey inscriptions are the main references. Additionally, many small and large inscriptions found in Turkistan, Mongolia and the Altai region were also reviewed. As a result of the study, the military and political terms and title qualifiers in the old Turkic runic texts as well as the sound and semantic events in Uzbek Turkic language have been given in detail.

Keywords: Political Terminology, Military Terminology, Runic Texts, Uzbek Turkic language.

¹ Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasi Terimler" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Türk Dili Bilim Uzmanı, e-posta: saffetalp@gmail.com

1. Giriş

Eski Türk siyasî tarihini ve hayatını inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır. Türkler tarihte Japon Denizi'nden Macaristan bozkırlarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür ve bugün de bu coğrafyada yaşamaya devam etmektedir. Bu geniş coğrafyaya atlı konar-göçer Türk grupları kendilerine has kültür yapılarını da taşımışlardır.

Eski Türk runik metinler Türklerin ilk yazılı belgeleri olması münasebetiyle önemli bir yere sahiptir. Dilbilimsel olarak runik metinlerde kullanılan unvanlar, Türk devlet hayatının işleyişini ve kişilerin işleyiş içerisindeki konumlarını ortaya koymaktadır. Runik metinlerden yola çıkarak, askerî-siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin tarihi süreç içinde geçirdikleri evreler ve Özbek Türkçesi üzerinde durulmuştur.

2. Amaç-Yöntem

Çalışmanın amacı, Türk dili ve tarihi açısından önemli bir yere sahip olan *Kök Türk, Ötüken Uygur ve Yenisey Yazıtları*'nda devlet yönetiminde kullanılan terimlerin bu yazıtlar içerisindeki fonksiyonunun belirlenmesidir. Runik metinlerin siyasî dil ve siyaset bilimi terimleri açısından gelişmiş olup olmadığı değerlendirilmeye tabi tutularak Özbek Türkçesindeki varlıkları gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Araştırmaya kaynak teşkil eden runik metinlerde geçen devlet yönetimi ile ilgili terimler; *askerî terimler, siyasî terimler, unvan niteleyiciler* olmak üzere üç sınıfa ayrılmış ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Terimler *köken, ses, yapı ve anlam olayları* bakımından değerlendirilmiş olup Özbek Türkçesindeki izleri sürülmüştür. Özbek Türkçesi tarihi geçmişi ile bölgedeki yazılı ve sözlü dilin devamı olarak görülmektedir. Çalışma art zamanlı bir araştırmaya tabi tutulmuştur. Yeri geldikçe elde edilen veriler ışığında terimlerin yerini belirlemek açısından yorumlara yer verilmiştir.

3. İnceleme

3. 1. Askerî Terimler

alp “cesur, kahraman, zor”

Alp sözcüğü “kahraman, cesaretli, cesur, büyük, zor ve mükemmel” anlamlarına gelmektedir. (ESTY I, 1974: 139). Gabain, *alp* sözcüğünün anlamını “cesur, kahraman, müşkül ve enerjik” olarak ifade etmektedir (Gabain, 1988: 260). Şirin, *alp* sözcüğü için “zor, çetin; yiğit, kahraman; babayiğit” anlamlarını vermekte ve Türk dili tarihinde anlamı değişmeden

günümüze kadar geldiğini leksikolojik kullanımının daralarak özel olarak adlaştığını belirtmektedir (Şirin, 2015: 101). Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmani*'de *alp* sözcüğünü “şeci, pehlivan, fâris ve kahraman” anlamlarına geldiğini kaydetmektedir (OTDTS I, 1993: 46).

Özbek Türkçesi için esas aldığımız *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*'nde (Bundan sonra ÖTİL olarak geçecektir.) ise *alp* sözcüğü ilk olarak başına *eskimiş* notu düşülerek “Kadim Türk halklarında savaş başlamadan önce askerî birlik arasında meydana çıkan iki yiğit kişiye alp denmektedir.” şeklinde açıklanmaktadır. İkinci olarak da “Günümüzde ise Özbek halk destanlarında (sıra dışı) kahraman, mert ve cesaretli kişi” açıklaması yapılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 75).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

bilge kagan ermiş alp kagan ermiş. “Bilge Kagan imiş, yiğit kagan imiş.” (KT D 3).

atlıg “süvari, atlı birlik” (at+lıg)

Clauson, *atlıg* sözcüğünü “süvari” ve “atlı birlik” olarak anlamlandırmıştır (Clauson, 1972: 55). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *atlıg* sözcüğünün anlamını “atlı” olarak vermiştir: *atlıg er* “atlı asker” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 48). Tekin bu sözcüğün kökünü *at* olarak almakta ve “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten {+llg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). Atlı birlikler Türk ordusunun temelini oluşturmaktaydı.

Özbek Türkçesinde *atlıg* sözcüğü iki şekilde yaşamaktadır. İlk olarak *âtliq* “süvari” biçiminde yaşamaktadır. İkinci olarak *atlıg* > *âtli* biçimine dönüşmüş olarak “atı olan kişi” anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 156).

Sözcük Köktürk ve Uygur yazıtlarında geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

tabgaç atlıg süsi bir tümen artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtüm. “Çin süvari birliklerinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk gün öldürdüm.” (BK G 1).

baş “lider”

Clauson, *baş* sözcüğünün ilk anlamının anatomik olarak “kafa” demek olan sözcük, daha ilk dönemlerden itibaren askerî bir anlama gelen “ordunun başı veya ordunun lideri” anlamlarında kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 375-76). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *baş* sözcüğü için “insan başı; genel olarak baş (hayvan, bitki, eşya ve dağ)” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 576). Şirin ise *baş*

sözcüğünün “bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri” anlamına geldiğini vermektedir (Şirin, 2016: 358). *Baş* sözcüğünün özgün anlamının “kafa” olması ve giderek anlam genişlemesi ile “ordunun başı veya ordunun lideri” anlamlarını kazanması metaforlaştığını göstermektedir.

Özbek Türkçesinde *bâş* sözcüğü “kafa” anlamının dışında aynı zamanda “idareci ve başkan” anlamlarında da kullanılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 332). Mesela, Özbekistan’ın kurucu lideri İslam Kerimov’un unvanları arasında “yurtbâşı” da bulunmaktadır.

Sözcük Yenisey yazıtında şu şekilde tanımlanmaktadır:

teñri elimke başda begimke bökmedim. “semavi devletime, önder beyime doymadım.”(Ye 14/3).

Askerî sıfat olarak kullanılan bu kelime zaman içerisinde cins isim olarak da kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde geçmektedir:

ak baş atık inal öge (Ye 49-2).

baş; başlıg “lider” (< baş+lıg)

Aydın, *başlıg* sözcüğünün ilk anlamı “mağrur” olmasına karşın ikinci anlamı “lider” olarak açıklamaktadır (Aydın, 2012: 155). Tekin, bu sözcüğün kökünü *baş* olarak almakta ve “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten {+llg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). *Başlıg* sözcüğü, ‘mağrur’ yanında ‘lider’ anlamı da kazanarak metaforlaşmıştır.

Bu kelime günümü Özbek Türkçesinde *bâşlıq* biçiminde kalıplaşmış olarak “başkan ve rehber” anlamlarında kullanılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 341-342). Ancak kelime *başlıg* > *bâşlı* değişimiyle “başlı, başı olan” ve “akıllı, zeki” anlamlarında da mevcuttur (ÖTİL I, 2008: 341-342).

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtları içerisinde T

onyukuk yazıtında şu şekilde tanımlanmaktadır:

anta berüki aşok başlıg sogdak bodun kop kelti yüküntü. “Oradan bu tarafa Aşok liderliğindeki Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.” (T 46).

baş; beş yüz başı “beş yüzbaşı” (< beş yüz baş+ı)

Şirin *beş yüz başı* sözcüğün anlamını “beş yüz kişilik birliğin başı” olarak vermektedir (Şirin, 2016: 358). Aydın ise sözcüğün anlamını “beş yüz kişilik kuvvetin başı” olarak ifade etmektedir (Aydın, 2011: 53). Özbek Türkçesine baktığımızda ÖTİL’de bu kelimeyi madde

başı olarak bulamıyoruz. Ancak *beş yüzbâşı* sözcüğü değişik metinlerde karşımıza çıkmaktadır: “Özbekistan’da tarım alanında üretimi arttırmak amacıyla “*beş yüzbâşı*” adında bir sistem oluşturulmuş, şu anda bu sistem dâhilinde 2.255 tane *beş yüzbâşı* görev almaktadır (Älibâbâev, 2015: 4). Sözcük, askerî anlamı unutulmuş toplum hayatında yeni bir işlev kazanmıştır.

Sözcük Uygur yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

beş yüz başı külüg onı öz inançu. “beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu.” (Ta B 7).

baş; yüz başı “yüz kişiden oluşan askerî birliğin başı” (<yüz baş+1)

Şirin, *yüz başı* sözcüğünün anlamının “yüz kişilik askerî birliğin başı” olduğunu ifade etmektedir (Şirin, 2016: 359). Aydın ise sözcüğün anlamını “yüzbaşı” olarak açıklamaktadır (Aydın, 2011: 53). Özbek Türkçesinde *yüzbâşı* sözcüğü “hanlıklar döneminde yüz askerin başı” olarak geçmekte olup günümüzde ise “mahallî yönetici” olarak geçmektedir (ÖTİL V, 2008: 78). Sözcük zaman içerisinde askerî anlamdan çıkarak anlam değişmesine uğramış ve siyasî bir hüviyet kazanmıştır.

Askerî terimlerin zaman zaman kişi ismi olarak da kullanıldığı görülmektedir. Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

yüz başı uruğu “Yüzbaşı Urungu.” (Ta B 7).

bıña “bin askerden oluşan askeri birliğin başı” (<bın+ga)

Doerfer, *bıña* sözcüğünün anlamını “öncü” olarak ŞU yazıtından 3 örnekle vermektedir. Fakat Berta, Doerfer tarafından verilen örneklerden hareketle sözcüğün anlamının tatmin edici olmadığını söylemektedir (Berta, 2002: 132-135). Berta, *bıña* sözcüğünü “birlik ve bir askeri birlik” olarak anlamlandırmakta ve *bıña* terimini *biñ* sayısı ile ilişkilendirmektedir. Ancak öte yandan *Şine Usu Yazıtı*’ndaki ön sesli *biñe* şeklinden yola çıkarak bu defa aynı kelimenin *bin-* ‘binmek’ eyleminden {-gA} ile yapılan ad olduğunu ve ilk şeklin *biñe* olduğunu, /ŋ/ ünsüzünün kalınlaştırıcı özelliğinden dolayı *bıña* şeklinin daha sonra meydana geldiğini ileri sürmektedir (Berta, 2002: 128). Clauson, Moğolcadaki *mingan* sözcüğü için Türkçeden ödünçleme olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1972: 346). Aydın, Uygur Kaganlığı’nın üç yazıtında da hem “süvari ve süvari birliği” anlamıyla hem de “unvan” biçiminde kullanıldığını belirtmektedir (Aydın, 2011: 157). Şirin ise *bıña* sözcüğünün anlamını “bin askerden oluşan askeri birliğin başı” olarak vermiştir (Şirin, 2016: 362).

biņa; biņa başı “bin başı”(< bın+ga baş+ı)

Şirin, *biņa başı* sözcüğünün anlamını “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” olarak vermektedir (Şirin, 2016: 358). Osmanlı Türkçesinde *binbaş* terimi “akıncılardan bin askerin başı” anlamına gelmektedir (OTDTS I, 1993: 36). Özbek Türkçesinde *mingbaş* sözcüğü “kırsal bölgedeki aksakal, hâkim ve ordu komutanı” anlamlarına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 595).

Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde yer alan Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

özümün öjre biņa başı itti. “Beni doğuya bin başı olarak gönderdi.” (ŞU K 6).

çerig “asker”

Clauson, *çerig* sözcüğünün anlamını “savaş sırasına göre hazırlanmış birlikler” olarak vermektedir (Clauson, 1972: 428). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *çerig* sözcüğü için “savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” anlamlarına geldiği ifade etmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 619). Şirin ise *çerig* sözcüğünü “asker” olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 416). Özbek Türkçesinde *çerik* sözcüğü “asker, askerî birlik ve ordu” şeklinde açıklanmaktadır (ÖTİL IV, 2008: 475). Güney Türkistanlı Can Muhammed Nazirî ile 02.01.2018 tarihinde yaptığımız görüşmede bu sözcüğün Güney Türkistan (Afganistan) Özbek Türkçesinde “bir bey veya yöneticinin mahiyetindeki kişiler” olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Sözcük Kök Türk ve Uygur yazıtları içerisinde Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

...uçı selenjeke tegi çerig itdi. “... uçı selenge'ye kadar asker yerleştirdi.” (ŞU D 4).

er “asker”

Clauson, *er* sözcüğünün anlamını “erkek ve koca” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 192). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *er* sözcüğünün anlamını “erkek” olarak ifade etmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 640). Şirin, *er* sözcüğünün anlamını “asker” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 417). Ordu-millet anlayışına göre Eski Türk devletleri için *er* terimi büyük önem arz etmekteydi. Türk ordusunun temelini oluşturan *erler* ‘askerler’dir. Kelime, Özbek Türkçesinde “1. Erkek. 2. Koca. 3. Mert, cesur, alicenap kişi.” anlamlarında yaşamaktadır (ÖTİL II, 2008: 45).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Kök Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

kañım kagan yeti yegirmi erin taşıkmış. “Babam Kagan on yedi askeriyle isyan etmiş.” (KT D 11).

tugçı “sancaktar, bayrak taşıyıcı, kaganlık davulunu çalan kişi” (<tug+çı)

Eski Türkçede *tuğ* sözcüğü iki farklı anlamı bulunuyordu. İlk olarak “sancak”, ikinci olarak “davul” anlamlarına gelmektedir. *Tugçı* sözcüğünün kökeni *tug* ‘at kuyruğu bağlanmış, ucuna altın yıldızlı top geçirilmiş mızrak ve davul’ ad köküdür. Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermektedir (Tekin, 2016: 80). Şirin, *tugçı* sözcüğünü “kaganlık davulunu çalan görevli, köşçü; sancak taşıyıcısı ve bayraktar” olduğunu söylemektedir (Şirin, 2016: 380). Şirin, “eski Türklerde *tuğculuğun* ve *boruculuğun* üst düzeyde görevler olduğuna, bu görevleri (belki başka yüksek unvanlılarla birlikte) *çor* unvanın taşıyanların icra etmekte” olduğunu belirtmiştir (Şirin, 2010: 63). *Tabarı*’nin naklettiğine göre, eski Türklerde savaş zamanı savaş işareti olarak, en yaşlı ve mertebeli Türk beylerinden üçü ata bindiklerini ve *tug*’a vurduklarını belirtmektedir (Esin, 1978: 105). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *tūg* sözcüğünü “sancak, hükümdarın önünde vurulan kös ve davul” olarak anlamlandırarak, “Bundan *tokuz tūglug xan* denir; *dokuz tuğu* olan hükümdar ve hakan” açıklamasını yapmaktadır. Kâşgarlı, vilayet ve rütbe artsa bile dokuzdan fazla olamayacağını belirtir; çünkü Türkler *dokuz tuğ* ile kendilerini uğurlu kabul etmişlerdir. Türklerin hükümdarın bu *dokuz tuğ*unu, uğurlu saydıkları turuncu renginde ipekli kumaştan ve ipekten yaptıklarını eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 400). Altay halkları hâlen dahi *dokuz tuğ* kaganlık semboli olarak kullanmakta ve *dokuz tuğa* kutsallık atfetmektedir. Özbek Türkçesinde *tuğ* sözcüğü ÖTİL’de *eskimiş* olarak verilmekte ve “Müslümanların ahşap bir sopaya yerleştirilen öküz veya at kuyruğundan ve yarım ay tasvirinden bayrağımsı nişanesi (Eskiden doğu ülkelinde beylik ve hükümdarlık belgesi olarak kabul edilmiştir), bayrak ve eskimiş” açıklaması yapılmaktadır (ÖTİL IV, 2008: 224). Ancak genel ağda yaptığımız taramalarda sözlükte yer almayan *tugçı* kelimesinin tarihle ilgili yazılarda kullanıldığı görülmüştür.

Sözcük sadece Tevş yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

tugçı *borguçı yağız çor tugragı tugçı borguçı.* “Tuğcu, borucu (boru üfleyen), Yağız Çor’un tuğrası. Tuğcu, borucu. (Tevş 1-2)

yagi “düşman”

Clauson, *yagi* sözcüğünü “düşman; düşmanca” olarak açıklamaktadır (Clauson, 1972: 898). *Yagi* sözcüğü “düşman, yabancı ve hasım” anlamlarına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud

DLT'de *yagı* sözcüğünü “düşman” olarak anlamlandırmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 357). Özbek Türkçesinde kelime iki biçimde yaşamaktadır. İlk olarak *yâğiy* “düşman” şeklinde (ÖTİL II, 2008: 58); ikinci olarak *yagı* > *yâv* değişimiyle “savaş, karşı taraf, düşman ve ganimet alan kişi” anlamlarında bulunmaktadır (ÖTİL II, 2008: 22). *Yâv* kelimesinde olduğu gibi ikinci hecelerdeki *-AgI / -Agu* > *-Av* değişimi Özbek Türkçesinde sıkça görülmektedir: *biregü* > *birev* > *birâv*, *küdegü* > *küyev* > *küyâv*, *kıragı* > *kırav* > *kırâv* vb.

Sözcük Kök Türk, Uygur, Yenisey ve Altay Yazıtları'nda geçmektedir. Sözcük Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

teñri yir bulgakın üçin yagı boltı. “Gök (ve) yer karıştığı için düşman oldular.” (KT K 4).

yagı; yagıçı “savaşçı” (yagı+çı)

Clauson, *yagıçı* sözcüğünü “düşmana karşı duran kişi; kavgacı veya benzeri” anlamlara geldiğini söylemektedir (Clauson, 1972: 899). Aydın, *yagıçı* sözünün anlamını “savaşçı” olarak vermektedir (Aydın, 2012: 187). Sözcük Özbek Türkçesinde bu biçimiyle bulunmaz; ancak bu lehçede *yâvgärçilik* “kahramanlık, mertlik ve cesurluk” (ÖTİL II, 2008: 25) örneğinde olduğu gibi, meslek bildiren Türkçe *+çi* eki yanında Farsçadan geçen *+ger* eki de - çok defa *+çilik* (<*+çi+lik*) ekiyle genişlemiş halde - kullanılır: *yâmğır+gär+çilik* > *yâmğürgärçilik* “yağmurlu olma hali”, *éruv+gär+çilik* > *éruvgärçilik* “karların eridiği durum” (Tolkun, 2002: 350). Bunun dışında kelime Özbek Türkçesinde, *yâvqur* “hiçbir şeyden korkmayan; cesur, mert, bahadır”, *yâv-yâv* “düşman hücumu; savaş, cenk”, *yâv-yârâq* “silah”, *yâvlâmâq* (< *yagı+la-mak*) “hücum etmek; baskın yapmak” fiiliyle bu fiilin işteş biçimi olan *yâvlâşmâq* “düşman olmak” de varlığını sürdürmektedir (ÖTİL II, 2008: 24-25)

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmektedir. Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

kadır yagıda yagıçı ben tezig keyikde alp ben. “Şiddetli savaşlarda savaşçı benim, çevik geyik için keskin atıcıyım.” (Ye 44/2).

yolagçı “öncü birlik”

Aydın, *yolagçı* sözcüğünü “öncü birlik” olarak anlamlandırmaktadır (Aydın, 2012: 190). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *yorigçı* sözcüğün Oğuzca “kayınlar (hısımlar) arasında mektupla gidip gelen elçi” olarak açıklamaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 372). Sözcük *yol-* ‘yol’ eylem köküne sırasıyla eylemle ad türeten {Xg} ekinin üzerine addan ad türeten meslek grubu adlar türeten {+çı} ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Kelime Özbek Türkçesinde ses ve anlam

değişimiyle *yolâvçi* “yolcu” şeklinde yaşamaktadır (ÖTİL II, 2008: 280). Özbek Türkçesinde eski Türkçedeki iki heceli kimi kelimelerin sonunda /g/ > /v/ değişimi görülür: *yadag* > *yâyâv* “yaya”, *sürüg* > *sürüv* “sürü”.

Yolagçı sözcüğü runik metinlerden sadece Kök Türk Yazıtları’ndan Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

yolagçı ... *keçenke tegi*. “Öncü birlikleri ... Keçen’e kadar.” (BK G-D).

3. 2. Siyasî Terimler

ayguçı “danışman, sözcü, vezir” (<ay-gu+çı)

Clauson, *ayguçı* sözcüğünün anlamını “konuşan, emir veren kişi anlamına gelen yüksek rütbe” olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 271). Donuk, *ayguçı* sözcüğünün “ilk defa 8. yüzyılda Kök Türk hakanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında” görüldüğünü ve *ayguçı* sözcüğünü “baş müşavir” olarak anlamlandırmıştır (Donuk, 1988: 2). Şirin, *ayguçı* sözcüğünü “kagan sözcüsü ve danışman” olarak açıklamaktadır (Şirin, 2016: 721). Tekin, *ay-* ‘söylemek, demek’ eylem köküne {-gUçI} eylemden ad türeten ekin gelmesiyle oluştuğunu izah etmektedir (Tekin, 2016: 87). *Ay-* fiili, Özbek Türkçesinde (*ay-ı-d-* > *ayıt-* > *ayt-* >) *äyt-* biçiminde yaşamaktadır (Tolkun, 2007: 135). Bu lehçede *ayguçı* kelimesi *äyt-* köküne {-gü(v)çi} nadiren {-ğu(v)çi} sıfat-fiil eki getirilerek karşımıza çıkmaktadır (Tolkun, 2009: 70). Sıfat-fiil eki ile yapılan bir sözcük olduğu için ÖTİL’de madde başı olarak verilmemiştir. *Äytgüvçi*, *äytguçi* ve *äytuvçi* şekillerinde yaşayan kelime “söyleyen, diyen ve konuşan” anlamına gelmektedir.

Sözcük, Kök Türk yazıtları Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

Kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş. “Kaganı kahramanmış, danışmanı bilge imiş.” (T 10).

beg “boy lideri, asılzade, prens, memur”

Clauson, *beg* sözcüğünü “bir kabilenin veya klanın başkanı veya başı” olarak açıklamaktadır. Bazı fonetik değişikliklere (b- / p-; -e-/-é-; -g / -y) ve sosyal yapıdaki değişikliklere paralel olarak anlam değişimleriyle birlikte günümüze kadar gelmiş olduğunu belirtmiştir. Kıpçaklarda *beg* ya da *bi* sözcüğü “prens” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 322-323). *Beg* sözcüğü “lider, asılzade, efendi, müdür, prens, zengin, başlık ve nüfuzlu” anlamlarına gelmektedir. Fonetik olarak *beg* sözcüğü *beg*>*bey*, *biğ* >*biy* veya *beğ*>*biğ*; *biy* >*bi*: >*bi* şeklindedir. Bu sözcüklerin en eski şekilleri *beg*, *bek* (<*beg*) ve *beğ* olarak görülmektedir

(ESTY, 1974: 97-99). Kafesoğlu, *beg* unvanının görevlerini izah ederken; “boyun başındaki ve boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli *bey* (bäg, beğ, bî) bulunduğunu” belirtmektedir (Kafesoğlu, 2014: 221). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de bu sözcüğünü “emir” ve “koca” olarak anlamlandırmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 411). Modern Türk Lehçelerinde “beg” sözcüğünün yanında “bek” ve “biy” sözcüğü de kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde kelime üç şekilde karşımıza çıkmaktadır: *bek*, *beg*, *biy*.

Bek şekli sözlükte madde başı yapılmış ve “1) Türk halklarının bazılarında ve hanlıklar devrinde devlet ‘akrabalarına ve şehir yetkililerine’ vilayet yöneticilerine, onların evlatlarına verilen onursal unvan. 2) Saygı amacıyla erkeklerin isimlerin sonuna getirilen unvan: *Yusufbek*, *Âtäbek* vb.” olarak açıklanmıştır (ÖTİL I, 2008: 213). Ancak genel ağda yaptığım taramalarda bazen erkek isimlerinin önünde de kullanıldığı görülmektedir: *Bekmurâd*, *Begmât* (< *beg muhammed*), *bektörä* vb.

İkinci olarak *biy* biçimi madde başı yapılarak anlamı “iki boyun lideri, iki güçlü Türk halklarının aksakalı (bilge, büyük) ve yukarı mertebeli kişilere verilen unvan” olarak açıklanmıştır (ÖTİL I, 2008: 255-256). Buradaki *biy* biçimi, Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızlarından kaynaklanıyor olmalıdır.

Bizim tespit ettiğimiz *beg* biçimi ise ÖTİL'de madde başı olarak bulunmamaktadır. Bilindiği gibi Özbek Türkçesinde genel olarak tek heceli kelimelerin sonucundaki /k/ sesinin iki ünlü arasında kaldığında *-kök+är-* > *kökar-* ‘gövmek’, *közimning äqı* (< *äq+ı*) örneklerinde görüldüğü üzere- tonlulaşmaz. Hatta bek kelimesinden türeme *bekä* “1) Hükümdarın veya ağanın eşi. 2) Ev sahibesi.” Kelimesinde bu durum aynen görülür. Ancak bu lehçede *bek* kelimesi iki ünlü arasında kalınca çok defa *beg* olmaktadır: *bek+im* > *begim*. Bilindiği gibi Özbek Türkçesinde eski Türkçedeki sondaki /g/ sesleri çok defa /k/ olur: *sarıg* > *säriq*, *açıg* > *äççiq* “acı” vb. Buna mukabil *ulug* kelimesi hâlen aynen yaşamaktadır. Aynı şekilde *çag* kelimesi de bu lehçede *çâq* ve *çâğ* biçimlerinde varlığın sürdürmektedir. Bütün bu bilgiler ışığında söz konusu sözcüğün Özbek Türkçesinde *beg* biçiminde de yaşadığı ve bu biçimin ÖTİL'de madde başı yapılması gerektiği söylenebilir.

Sözcük Kök Türk, Uygur, Yenisey yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

begleri bodunı tüzsüz üçün tavgaç bodun tevligin kürlüg<in> üçün armakçısın üçün inili eçili kıkşörtökin üçün begli bodınlıg yonaşurtokın üçün türük bodun élledök élin ıçgını ıdmış

kaganladok kaganın yitürü idmiş.“ Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşleri ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış. Kagan yaptığı kaganını kaybetmiş.” (KT D 7-8).

beg; begeç “küçük bey” (<beg+eç)

Clauson, *begeç* sözcüğünün ilk anlamını “küçük bey” olarak vermektedir. Zamanla değişikliklere uğradığını ve “kadının kocası” gibi anlamlara geldiğini ifade etmektedir (Clauson, 1972: 325). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *begeç* sözcüğünü izah ederken, kelimenin yumuşak /k/ ile (g ile) söylenirse “küçük bey” anlamında kullanıldığını söylemektedir. “Beg” in küçültme şekli olduğunu; “küçüğe gösterilen sevgi için” kullanıldığını açıklamaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 153). Şirin, *begeç* sözcüğünü “askerî yetkileri *begden* daha az olan bey” olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 362). Tekin ise *beg* ad köküne {+(X)ç} addan ad türeten ekin gelmesiyle oluştuğunu göstermiştir (Tekin, 2016: 79).

Özbek Türkçesinde *bekäç* sözcüğü “beylerin ve hükümdarların kadınlarına ve kızlarına verilen unvan” ve “kadınlara ve kızlara hitap etmek için kullanılan söz” olarak kaydedilmektedir (ÖTİL I, 2008: 215). Bu kelimedden türetilmiş kadınlar için kullanılan *bekä* “1) Hükümdarın veya ağanın eşi. 2) Ev sahibesi.” kelimesi de bulunmaktadır (ÖTİL I, 2008: 214).

Sözcük sadece Altay yazıtında şu şekilde geçmektedir. Ancak sözcük zaman içerisinde kalıplaşmasından dolayı adlaşmıştır:

ay begeç er (A 19).

buyruk “üst düzey memur” (<buyur-u-k)

Clauson, *buyruk* sözcüğünü “*buyur-*” kökünden gelmekte olup “emir almış” anlamına geldiğini açıklamaktadır (Clauson, 1972: 387). Donuk, *buyruk* sözcüğü için “hükümet üyesi yani bakan” anlamına geldiğini ve “tâbi toplulukların idarî-askerî işlerinin tanzimi için merkezce tayin edilen yüksek bir memur” olduğunu belirtmektedir (Donuk, 1988: 12). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *buyruk* sözcüğünü “devlet büyüklerini derecelerine göre hakanın yanında oturtan adamın adı” olarak ifade eder ve diğer bir anlamı için de “aslî *buyruk*’tur; anlamı ‘emir’dir(emr); çünkü o, onlara bu iş için emir vermiştir” ifadesini kullanmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 162). Şirin ise “askerî veya sivil görevleri yerine getirmekle yükümlü, *kagan* emri altında çalışan memur” olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 362). Tekin, *buyur-* eylem köküne {-(U)k} eylem sonucu adlar türeten ek olduğunu belirtmektedir

(Tekin, 2016: 88). Özbek Türkçesinde *buyruk* sözcüğü “Eskiden hükümdarların halka isteklerini duyurmak verdiği yazılı ferman ve emir” geçmekte olup günümüzde ise sözcük “teşkilat ve şirketlerin yayınladığı resmi beyanname” olarak kaydedilmektedir (ÖTİL I, 2008: 366). Eski Türkçede Kaganın emirlerini uygulayan kişi olan *buyruk* kelimesi, bu lehçede anlam değişmesiyle artık ‘*emir*’ anlamında kullanılmaktadır.

el “birleşik devlet”

Clauson, *el* sözcüğü için “asıl anlamı politik birlik; örgütlenmiş ve yönetilen birim” olarak açıklamaktadır (Clauson, 1972: 121). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *il* sözcüğü “eyalet; beyin yönetimindeki bölge” anlamının yanı sıra “barış; iki hakan arasındaki barış” olduğunu belirtmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 23). Ergin, *el* sözcüğünün anlamını “memleket, ülke, vatan ve devlet düzeni” olarak ifade etmektedir (Ergin, 1970: 98).

Özbek Türkçesinde *el* sözcüğü “yurt, memleket, bir ülkeye mensup insanlar ve halk” anlamında kaydedilmektedir (ÖTİL V, 2008: 29). Sözcük anlam değişmelerine uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır.

Sözcük Kök Türk, Uygur, Yenisey ve Altay Yazıtları’nda geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilije kılıntım. “Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum.” (T 1).

ellig “devletli; boy, bodun” (<el+lig)

Clauson, *ellig* sözcüğünü başlangıçta “devlet sahibi olmak” anlamına geldiği daha sonra kısa bir süre içinde bu sözcüğü “kral” anlamına geldiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 141). Gabain, *ellig* sözcüğü için “hükümdar” olarak anlamlandırmaktadır (Gabain, 1988: 44). Yıldırım, *ilig* (*ilek*) sözcüğünün “Juan-juan’lar tarafından kullanıldığını ve kaynaklarda iki yerde geçmekte belirtir.” (Yıldırım, 2015: 84). Golden, “Kök Türklerin tâbi oldukları Juun-Juan’lara karşı kazandıkları zafer sonucunda I. Kök Türk Kaganlığı’nın kurucusu ‘büyük *Yabgu T’u-wu*’nun Bumın kagan, *I-li k’o-han* (İlig kagan ‘illi, devletli kagan) unvanını almıştır.” (Golden, 2006: 133). Kök Türk Kaganlarının bu unvanı benimsemesi devletli ve bağımsız oldukları göstermektedir. Bu sözcük, Özbek Türkçesinde *ellig* > *ellik* değişimi ile “bir devlete mensup olan, eli ve yurdu olan kişi” anlamlarında yaşamaktadır (ÖTİL V, 2008: 34). Çok heceli kelimelerin sonunda /g/ > /k/ değişimi bu lehçede sıkça görülür: *sarıg* > *sarıq*, *açıg* > *açıq* “acı”, *tirig* > *tirik* “yaşayan, diri”, *ölüg* > *ölik* “ölü” vb.

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

teñri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmış kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş. “ebedi gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kaganı olanı kagansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş.” (KT D 15).

erkin “Batı Kök Türklerin sağ kanadını oluşturan her bir boyun lideri” (<erk+in)

Şirin *erkin* sözcüğü için “On Okların batı kanadını oluşturan Nu-shih-pi-lerin her bir boyun başındaki yönetici” olduğunu söylemektedir (Şirin, 2016: 364). Kafesoğlu, *On-Okklar* için “büyük ihtimal ‘Tarduş’ diye de adlandırılan Töles grup olduğunu, Altaylardan Seyhun (Sırderya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görüldüğünü ve Çu ırmağı- Isık göle göre, 5’i doğuda To-lu (sol kanad), 5’i batıda Nu-şi-pi (sağ kanad) adı ile 10 kabileden kurulu olup ‘Batı Kök Türkleri’ diye de anılmaktadır.” (Kafesoğlu, 2014: 94). Yıldırım, *erkin* sözcüğünün “Juan-juan devlet tekilâtı içerisinde birkaç yerde geçtiğini ve Tabgaçlara (517) vergi sunmak üzere gönderilen Wei-pi-chiang adlı kişinin unvanı” olduğunu belirtmektedir. Buna dayanarak *erkin* sözcüğünün elçilikle ilgili bir mahiyeti olduğunu düşünmektedir (Yıldırım, 2015: 80-81). II. Kök Türk Kaganlığı döneminde sağ kanadı oluşturan her bir boyun başındaki yöneticilere verilen unvan iken günümüz Özbek Türkçesinde anlam değişmesine uğramıştır. Kelime sözlükte “1) serbest. 2) hür, özgür. 3) erkek ismi” şeklinde açıklanmaktadır (ÖTİL V, 2008: 49).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

ulug erkin azkıny erin tezıp bardı. “Ulug Erkin azıcık adamıyla kaçıp gitti.” (KT D 34)

Sözcüğün zaman içerisinde adlaştığı kişi adı olarak kullanıldığı Taryat K 6’da şu şekilde tanıklanmaktadır:

bilge señün uz öñ erkin (Ta K 6).

iç

Clauson, *iç* sözcüğü başlangıçta “insan vücudunun içi” olarak kullanılırken zaman içerisinde soyut anlamlar kazanarak “iç veya bir şeyin içi” anlamına geldiğini anlamlarda kullanıldığını ifade etmektedir (Clauson, 1972: 17). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *iç* sözcüğünü “her şeyin içi” olarak anlamlandırmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 16). Şirin ise bu sözcüğün anlamını “has, hassa, kagana bağlı; siyasi merkez” olarak açıklamaktadır (Şirin, 2016: 412). Özbek Türkçesinde *iç* sözcüğü “mekânın içi ya da bir şeyin ortası ve içindeki” bunun yanında somut

anlamda ise “mide ve insan vücudunun içi” anlamında kaydedilmektedir (ÖTİL II, 2008: 248).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

iç ilağım ötüken yiri. “Has otağım Ötüken.” (Ta B 5).

Sözcüklerin zaman içerisinde adlaştığı kişi adı ve unvan niteleyici olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

el iç çor küç bars (Ye 14/1).

iç; içre “gizli bilgi, siyasi merkez” (<iç+re)

Clauson, *içre* sözcüğü “gizli ve fiziki olmayan zihinlilik süreci” olarak açıklamaktadır (Clauson, 1972: 17). Şirin, *içre* sözcüğün ilk anlamını “gizli, devlet, savaş vs. sırrı içeren (bilgi)” ikinci anlamını ise “siyasi merkez, yönetim merkezi” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 412). Tekin, *içre* sözcüğünün kökünün *iç* olduğunu ve {+rA} addan ad yapan yer zarfı türeten ekin getirilmesiyle oluştuğunu izah etmektedir (Tekin, 2016: 83). Özbek Türkçesinde *içre* sözcüğü “içinde ve ortasında” anlamında esasen şiir dilinde kullanılmaktadır (ÖTİL II, 2008: 252).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları’nda geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

apa tarkangaru içre sab idmiş. “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.” (T 34).

kagan “hakan, kagan, han, hükümdar”

Clauson, *kagan* sözcüğünü “Türk kavminin seçilmiş bağımsız lideri” anlamında olduğunu köklerinin çok eskiye dayanan bir unvan olduğunu belirtmektedir. *Kagan* ve *kan* unvanları arasındaki ilişki konusunda çekimser davranırsa da esasında “büyüklük ve küçüklük” farkının olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1972: 630). Yıldırım, *kagan* sözcüğün “Juan-juan hükümdarlarının da bu unvanı taşıdığını belirtir.”(Yıldırım, 2015: 78-79). Yenisey Yazıtları’nda *kagan* sözcüğüne rastlanılmamıştır. Zira Yenisey yazıtlarında *kagan* terimi yerine *kan* sözcüğü kullanılmaktadır. Bunun nedeni yazıtları yazarların *kaganlık* sahibi olmaması ve birleşik boy yöneticileri için ise sadece *kan* sözcüğünün yeterli olması olarak düşünülebilir.

Özbek Türkçesinde *xâqân* sözcüğünün anlamı “kadim Türk ve Moğol hükümdarlarının devlet başkanlara verilen en üst unvan ve o unvana sahip olan şahıs” olarak verilmektedir (ÖTİL IV, 2008: 417). Özbek Türkçesi *kagan* sözcüğü sözlüklerde madde başı olarak yer almasa da Özbek Türkçesi tarih ve edebi metinlerinde *qâqân* ve *qâân* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları’nda geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*türk bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kañım **kaganıg** ögüm katunug kötürügme teñri il berigme teñri türk bodun atı küsi yok bolmazun teyin özümün ol teñri kagan olurtdı.* “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kaganı annem hatunu yükselten (ebedî) gök, yurt veren (ebedî) gök tahtına oturttu.” (BK D 20-21).

kagan; kaganlıg “devleti olan, bağımsız” (<kagan+lıg)

Şirin, *kaganlıg* sözcüğünü “kaganı olan, kaganlı; bağımsız” olarak anlamlandırmıştır (Şirin: 2016: 395). Sözcüğün kökünü *kagan* ad kökü olarak almaktayız. Tekin, “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten {+llg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82).

Özbek Türkçesinde *xâqânlıq* sözcüğü “kaganlık vazifesi” anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL IV, 2008: 417).

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtlarında geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

*neñ yerdeki **kaganlık** bodunka binteği bar erser ne buñı bar erteçi ermiş.* “Herhangi bir yerdeki kaganı olan halka benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacaktı?” (T 56-57).

kan “hakan, han, hükümdar”

Donuk, *kan* sözcüğünün kökeninin bazı araştırmacılar tarafından “Korece *kwan* ve Çince *kuan*” sözcükleri ile ilişkilendirmelerine karşı çıkar ve sözcüğün Uygur Türkçesindeki *tänrikän* sözcüğünün son hecesi Türkçe *qan* unvanından başka bir şey olmadığını düşünmektedir (Donuk, 1988: 27-28). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *xân* sözcüğünü “Afrasyab’ın oğullarına *han* denir, Afrasyab’ın kendisi ise hakan’dır” ifadesine yer vermektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 412). Yıldırım, *kan* sözcüğünün “juan-juan’larda da kullanıldığını ve iki yerde rastlandığını” belirtir: “V. Yüzyılın başlarında Juan-juan idareci sülâlesinin ileri gelenlerinden biri olarak iktidar mücadelesi veren *He-to-han* adında birinin zikredildiğini ve bu verilere göre Juan-juan soylusunun adının He-to *Han* olarak telaffuz edilmesi mümkün olduğunu ve bu unvanların *kagan* yerine kullanıldığını” düşünmektedir (Yıldırım, 2015: 79-

80). Kök Türklere tâbi olan Kırgızların yöneticilerine “kan” denmekteydi. Tonyukuk Yazıtı’nda (T 28) *Kırgız kaganı* değil de *Kırgız kanı* olarak bahsedilmektedir. Bu da şunu gösteriyor ki *kan*, *kagan*’a bağlı veya kagandan bağımsız, küçük, imparatorluk seviyesine yükselmemiş devlet sahibi olduğu düşünülebilir. Taryat yazıtında Uygur kaganının, son Türk kaganı Ozmış’tan “kağan” değil de “ozmış kan” olarak söz etmesi de ilginçtir (Ta D 9).

Özbek Türkçesinde *xân* sözcüğün anlamını “Türk ve Moğol halklarında hükümdar unvanı” ve günümüzde ise sözcük “Saygı amacıyla hem erkek hem de kadınların isminin sonuna eklenen unvan” olarak kullanılmaktadır: *Baxâdurxân*, *Umârxân*; *Yulduzxân*, *Câmilâxân* vb. (ÖDİL III, 2008: 410).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmektedir. Sözcük Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

türk bodun kanın bulmayın tabğaça adrıltı kanlantı. “Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.” (T 2).

katun “kaganın annesi, kagandan sonraki büyük unvan”

Clauson, *katun* sözcüğünü “Soğdca kökenli olduğunu ve Soğdca *χwt*’y “kral, hükümdar”, *χwt*’yn (*χwt’ēn*) sözcüğünün ise “kralın veya hükümdarın eşi” anlamlarına geldiğini sözcükteki /u/ ünlüsünü uzun olarak okunması” gerektiğini düşünmektedir (Clauson, 1972: 602). Donuk, *katun* sözcüğünü için “Türk devletlerinde bilhassa 6. asırdan itibaren Khagan unvanı ile birlikte başlayıp yaygın bir şekilde zamanımıza kadar geldiğini” belirtmektedir (Donuk, 1988: 29). Kafesoğlu, “Türk devletlerinde *hârunlar* söz (Hârunluk hukuku) sahibi” olduklarını ve “elçiler kabul ettiklerini” söylemektedir (Kafesoğlu, 2014: 259). Gömeç, *katun* sözcüğü için “kaganlar gibi töre ile *katunluk* tahtına oturduklarını, *katunların* da tahta çıkışları tıpkı kaganlarınkı gibi bir merasimle yapıldığını” açıklamaktadır (Gömeç, 1997: 89). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *kârun* sözcüğü Afrâsyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı olduğunu belirtir; *Xân işi bolsa kârun işi kalır* “Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır” atasözüyle örneklendirmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 177). Yıldırım, *hatun* sözcüğünün “Juan-juan hükümdarlarının eşlerine verilen bir ad olduğunu ve Türklerdeki aksine devlet idâresinde herhangi bir *hatun* yükümlüğünün görülmediğini” kaydetmektedir (Yıldırım, 2015: 80).

Özbek Türkçesinde *xârun* sözcüğünü “kadın, hanım; zevce” anlamlarında kullanılmaktadır (ÖTİL IV, 2008: 415).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

umay teg ögüm katun kutuğa inim köl tegin er at bultı. “Umay gibi Kraliçe annem talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu.” (KT D 31).

kara “kalabalık boy”

Kara sözcüğü birçok yerde *bodun* ile birlikte kullanılmaktadır. Kafesoğlu, *kara bodun* sözcüğü için “aşağı avam sınıfı” değil de “asıl, büyük, kalabalık bodun” olarak açıklamaktadır. (Kafesoğlu, 2014: 233) Şirin, bu sözcüğün anlamını “sıradan kişiler, alt tabaka, avam, halk” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 395).

Kara kelimesi Özbek Türkçesinde yaygın olarak *qârä*, nadiren *qârâ* biçiminde kullanılmaktadır. Sözlükte *qârä* maddesinin 6. alt başlığındaki “okumayan, eğitimsiz; câhil” (örnek: *qârä ellär* “geri kalmış halklar”, *qârä âdäm* “eğitimsiz, sıradan kişi”) açıklaması Şirin'in bu kelime için eski Türkçede verdiği anlamıyla örtüşmektedir (ÖTİL III, 2008: 336).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtlarında geçmekte olup Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

kara igil bodunug yok kılmadım. “Sıradan halka dokunmadım.” (ŞU D 2).

Bengü Taşlarda “kara ve sıradan kişiler (avam)” anlamları ile birlikte kişi adı ve yer adı olarak da kullanılmaktadır.

kara han (Ye 30/4).

tarkan

Clauson, *tarkan* sözcüğünü “eski ve yüksek derecede bir unvan olduğunu Hun kökenli bir unvan olduğunu ve eski Çince *dān-γway*’ ile karşılandığını” belirtmektedir (Clauson, 1972: 539). Gabain, “şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Türkistan dillerinden, özellikle orta İran dillerinden gelmiş olabileceğini ekler ve *tarhan* sözcüğünü *tar* köküne {+han} ekinin gelmesiyle oluştuğunu izah etmektedir (Gabain, 1988: 42). Yıldırım, *tarhan* sözcüğünün “Juan-juan devlet teşkilâtında kullanılan bir unvan olduğunu belki de kağanın kardeşlerine tarhan unvanı verilmekte ve Çin kaynaklarında ise bu unvanı ad olarak kaydettiğini” belirtmektedir (Yıldırım, 2015: 82). Donuk, *tarkan* sözcüğün “çeşitli devirlerde muhtelif Türk topluluklarında farklı mânalarla ifade edildiğini; Kök Türklerde “yüksek asalet derecesi”, Uygurlarda “vekil, nazır” 10. Asır Oğuzlarında sü başından (başkomutan) sonra gelen makam sahibinin unvanı ve Hazarlarda, Hudûd’ul Âlem’e göre hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan);

İbn Hurdadbih (9.asır)'e göre “hükümdardan sonra gelen kişi” olarak geçmekte olduğunu söylemektedir (Donuk, 1988: 44). Eski Macarcada kavim adı olarak kullanılan *tarján* terimi Eski Türk devletlerinde (Hazar) kullanılan *tarkan* unvanı “komutan, kral naibi” gibi anlamlara gelmektedir (Berta, 2002: 24). Moğolca *darha* ad kökü “ayrıcalık, imtiyaz, görev veya başarı yoluyla elde edilen ayrıcalıklar” anlamlarına gelmektedir. Moğolcada *darhan* sözcüğü “esnaf, zanaatkâr, vergi ve resmi sorumluluklardan muaf kimse, dini sebeplerle ayrılan ve bu yüzden dokunulmaz olan alan veya yer, kutsal, büyük ve meşhur” anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 375). Kelime Özbek Türkçesinde *därxân ve târxân* olmak üzere iki farklı telaffuzla yaşamaktadır. ÖTİL’de *târxân* için bk. *därxân* denmektedir. *Därxân* ise sözlükte Moğolca kökenli olarak belirtilerek “1. *tarihî* Orta asırlarda vergiden ve her türlü mecburiyetten muaf tutulan kişi; imziyazlı (kişi, kabile veya bürokrat). 2. Her türlü vergi ve ödemelerden muaf kişi ve sorumluluğu az olan” açıklaması yapılmaktadır (ÖTİL I, 2008: 569).

Sözcük Kök Türk ve Uygur yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

İnançu apa yargan tarkan atıg birtim. “İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim.” (KT B).

taş “siyasî merkezin dışı”

Clauson, *taş* sözcüğünü “dış; dışarda” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 556). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *taş* sözcüğünü “dış, dışarı” olarak anlamlandırmaktadır; *taş yir* “açık arazi ve yabancı ülke” örneğini de eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 409). Şirin ise *taş* sözcüğünü “siyasal merkezin dışı” olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 413). Kelime, Özbek Türkçesinde yaygın olarak *täş* (ÖTİL IV, 2008: 19), nadiren *tiş* (ÖTİL IV, 2008: 119) olarak “dış, uzak taraf, sırt, uzak yurt ve uzak yer” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir. Özbekistan devlet yapılanmasında *Täşqi İşlär Vəzirliğı* “dış işleri bakanlığı” anlamına kullanılmaktadır.

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

el tuttum bodun başladım taş yağış yağladım elledim. “Devleti elimde tuttum, halkı yönlendirdim, dış düşmanlar ile savaştım, (ordu) sevkettim. (Ye 45/4)

tıl “hafiye, muhbir ve istihbarat toplamak amacıyla esir alınan kişi”

Donuk, *til* sözcüğünü “harpte karşı taraftan haber için tutulan adam, tutsak ve casus” olarak açıklamaktadır (Donuk, 1988: 1004). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *til* sözcüğünü “düşmanlardan ele geçirilen adam” olduğunu belirtmektedir: *Til tuttim* “düşmandan bir adam ele geçirdim.” “Düşmaların durumunu öğrenmek için ele geçirilen kişi” örneğini de eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 146). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *til* sözcüğünün bir de “casus” anlamının olduğunu eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 402). Gül, *til* sözcüğü için “düşmandan, istihbarat toplamak amacıyla alınan esir” olduğunu söylemektedir (Gül, 2014: 79). Bu kelime Özbek Türkçesinde *til* şeklinde genel Türkçede olduğu gibi dil organı ve lisan anlamlarında kullanılmaktadır. ÖTİL’de bu durum *til I* ve *til II* olarak gösterilmektedir. Lisan anlamı temelinde ele alınan *Til II* maddesinin 7. bendinde askerî terim olarak “gerekli bilgileri almak maksadıyla yakalanan, tutup getirilen savaş esiri” olarak aynen Eski Türkçedeki anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (ÖTİL III, 2008: 94).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

kelir erser körü kelür kelmez erser tılıg sabıg alı olur tedi. “Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur” dedi.” (T 32).

törü “kanun, yasa”

Clauson, *törü* sözcüğü için “Türk pagan döneminde yazılı olmayan geleneksel kanunlar bütünü” olarak ifade etmektedir. Budist ve Maniheizt Uygurlar döneminde misyonerler tarafından dini doktrinleri, buyruk ve yasaları belirleyen kural anlamında dini bir terim olarak kullanıldığını söylemektedir (Clauson, 1972: 121). Kafesoğlu, *töre* sözcüğünü Türk devletinde halkın taleplerini, âmme (kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezâî hükümleri olduğu kabul edilen “kanun” manasına gelen törenin eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburî “kaideler bütünü” olarak açıklamaktadır (Kafesoğlu, 2014:237). Töre sözcüğü runik metinlerde genellikle “kanun” ve “adalet” anlamlarına gelmektedir. Barthold, *törü* sözcüğünü ‘kanun’ âdet ve kanun ile birlikte kazanan halk kitlesi olarak vermektedir (Barthold, 2017: 22). Özbek Türkçesi başta olmak üzere Türkistan lehçelerinde *töre* sözcüğü “kanun” anlamında değil unvanlı kişi diğer bir deyişle töreyi uygulayan anlamındadır.

Özbek Türkçesinde *törä* sözcüğü için sözlükte tarihî notu düşülerek “asilzade, hanlar devrinde ve Çarlık Rusya döneminde Türkistan’da büyük bürokrat ve vali, saygı anlamında isimlerin sonuna getirilen unvan, bürokrasi seven kişi ve resmiyetperest” açıklaması yapılmaktadır (ÖTİL III, 2008: 662).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

üze teñri basmasar asra yir telinmeser türk bodun eliñin törüñin kim artatı udaçı erti.
 “Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi.” (KT D 22).

yat “yabancı, düşman”

Yat sözcüğü “öteki, yabancı ve düşman” anlamlarına gelmektedir. Kelimenin en arkaik anlamı “öteki ve yabancı” olduğu daha sonra semantik olarak “düşman” anlamının ortaya çıktığı düşünülmektedir (ESTY IV, 1974: 158). Yenisey Yazıtları’nda *yat* sözcüğünü “yabancı ve dışardan biri” anlamlarında kaydedilmektedir (Kormuşin, Mozioğlu, Alimov, ve Yıldırım, 2016: 559).

Özbek Türkçesinde *yât* sözcüğü “1. akraba olmayan, 2. tanıdık olmayan 3. yabancı ve yabani” şeklinde anlamlandırılmaktadır (ÖTİL II, 2008: 50).

Sözcük sadece Yenisey Yazıtları’nda şu şekilde tanıklanmaktadır:

yatda tüñürüme adrıldıma. “Dışardaki kayınlarım, sizlerden ayrıldım.” (Ye 11/ 8).

yer “toprak, ülke, memleket”

Yer sözcüğü “toprak, arazi, unvan, rütbe, ülke ve memleket” anlamlarına gelmektedir (ESTY IV, 1974: 192). Şirin, *yer* sözcüğünü “ülke ve memleket” anlamlarına geldiğini söylemektedir (Şirin, 2016: 385). Özbek Türkçesinde *yer* sözcüğünün “yer, toprak, dünya gezegeni, dünyadaki karalar, memleket, devlet ve halk” anlamlarında yaşadığı görülmektedir (ÖTİL II, 2008: 14).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmektedir. Sözcük Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

türük sir bodun yerinte bod kalmadı. “Türk Sir halkının topraklarında boy kalmadı.” (T 3-4).

yer; yer sub “ülke, vatan, toprak parçası”

Gömeç, *yer sub* sözcüğünü “yer-su ruhları” şeklinde çevrilmesini yanlış anlaşılma sonucunda oluştuğunu düşünmektedir. Yazıtlarda *yer* ve *yer-sub* deyiminin genellikle “ülke ve toprak parçası” anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Gömeç, 1999: 82). Şirin ise *yer sub* sözcüğünü “kutsal vatan toprağı” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 386). Özbek

Türkçesinde bu ikileme *yerli-suvli* biçiminde “yere suya sahip olan” anlamlarında bulunmaktadır (ÖTİL II, 2008: 16).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

üze türk teñrisi türk iduk yiri sabı ança etmiş erinç. “Yukarıda Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş, elbette.” (BK D 10).

3. 3. Unvan Niteleyiciler

apa “ata, önder”

Clauson, *apa* sözcüğünü Modern Türk lehçelerinde “ata, dede, baba, anne, abla ve büyük kız kardeş” anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçede *apa* sözcüğü “ata”, Oğuzcada *ebe* ise “anne” anlamına gelmektedir (Clauson, 192: 5). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *aba* sözcüğünü “Tibetçe olduğunu ve baba” anlamına geldiği belirtmektedir. Ayrıca açıklama yaparken de; “Bu sözcüğün onlara Arapçadan kalmış olmalıdır, çünkü onlar Sâbit-oğullarındandır. Yemen’den bir adam Türk ülkesine kaçıp-gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiştir” ifadesine yer vermektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 41). Türk akrabalık adları arasında çeşitli anlamlara gelen *apa* sözcüğü ayrıca bir unvan niteleyici olarak da kullanılmıştır. Donuk, “Tonyukuk’un unvanları arasında yer aldığını ve *Apa Tarkan* ile ilgili Çin belgesinde de bu unvanın ‘başkumandan’ olarak yorumlanması gerektiğini” uygun görmektedir (Donuk, 1988: 2).

Özbek Türkçesinde *âpâ* sözcüğü “abla” anlamına gelmektedir (ÖTİL III, 2008: 128). Ancak Taşkent’te bulunduğumuz sıralarda Taşkentlilerin bu kelimeyi “anne” için kullandıklarını duymuştuk.

Sözcük, unvan niteleyici olarak Kök Türk ve Yenisey Yazıtları’nda geçmektedir. Sözcük Yenisey Yazıtları’nda şu şekilde tanıklanmaktadır:

külüğ apa (Ye 20/1).

ataman “lider, kahraman” (<ata+man)

Ataman sözcüğü *ata* ‘baba’ ad köküne {+mAn} ‘büyük’ anlamına gelen büyültme ekidir. *Ataman* sözcüğü “lider ve kahraman” anlamlarına gelmektedir. Türkçeden Rusçaya ödünçleme yoluyla geçmiş olup Rus Kazakları’nda “komutan” anlamına gelmektedir. Rus Kazaklarından da Romenceye geçmiştir (ESTY I, 1974: 202). *Özbek Tilining İzâhli*

Luğäti'nde *âta* maddesinin 5. ve 6. bentlerinde “lider ve önder” anlamları verilmektedir (ÖTİL III, 2008: 151-52).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

ataman tarkan (BK G 14).

kutlug “şanslı, talihli” (<kut+lug)

Donuk, *kut* sözcüğü “M.Ö. Asya Hun imparatoru Mo-tun (M.Ö 209-174)’un unvanı” olduğunu açıklamaktadır. Eski Türklerin devlet anlayışında kaganlığın Tanrı tarafından verildiği düşüncesi önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir (Donuk, 1988: 77). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *kutlug* sözcüğünü “mübarek olan her şey” olduğunu söylemektedir. *Kut* sözcüğünün ise “talih ve şans” anlamında olduğunu eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 34,140).

Özbek Türkçesinde *kutlug* iki şekilde yaşamaktadır. Birincisi *qutli* ikincisi ise *qutluğ* “kutlu, mübarek” anlamında varlığını sürdürmektedir (ÖTİL V, 2008: 391). Ancak genel ağda bu sözcüğün az da olsa *qutlik* biçiminin de kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük unvan niteleyici olarak Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

bilige kutlug tarkan seņün (Ta K 5).

teņri “tengri gibi”

Ağca, *teņri* sözcüğünün “gök ve sema” anlamının yanı sıra “yaratıcı” anlamında olduğunu açıklamaktadır. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah etmektedir: “Eski Türkçede *teņri* sözcüğünün “yaratma ve buyurma, lütfetme vasıflarının yanı sıra ülke bahşetmek (il bir-), talih vermek (kut bir-), bilgi vermek (bilig bir-) ve kagan vermek (kan bir-) gibi vasıfları da barındıran semavî bir gücünün olduğunu düşünür.” (Ağca, 2015: 210). Yıldırım, *teņri* unvanının “Juan-juan Kaganı Wu-ti (saltanatı 429-444) tahta çıktığı zaman *Teņri* (Tengri gibi) unvanını almış” olduğunu belirtmektedir (Yıldırım, 2015: 86). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *teņri* sözcüğünü “yüce ve aziz Allah” olarak açıklamaktadır. Müslüman olmayan Türklerde ise sözcüğü “gözlerine büyük görünen; göge, büyük görünen dağ, ağaç gibi şeylere *teņri* adını verdikleri ve bu gibi şeylere secde ettiklerini” eklemektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 501). Şirin, *teņri* sözcüğü için “haşmetmeap, majeste” anlamında *kagan/kan* unvanlarının niteleyicisi olduğunu ifade etmektedir (Şirin, 2016: 379).

Özbek Türkçesinde *teñri* > *täñri* sözcüğü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “Allah, Tanrı” anlamlarında yaşamaktadır (ÖTİL III, 2008: 662).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmekte olup Ongin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

teñri bilge kaganta adrılmalım azmalım teyin ança ötledim. “Aziz Bilge Kagan’dan ayrılmayalım, doğru yoldan sapmayalım” diye öylece öğüt verdim.” (O 11).

ulug “ulu, yüce”

Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *ulug* sözcüğünü “her şeyin büyüğü” olarak anlamlandırmaktadır: *uluglukug bulsa sen eğgü kılın/bulgıl kişig begler katın yaxşı ülen* “Güç ve saltanat bulduğun zaman huyunu güzelleştirir. İnsanların işlerini beylere iyi bir şekilde getirerek hayırlı aracı ol” olarak eklenmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 30). Şirin, *ulug* sözcüğünü yazıtlarda “soyut ve somut bağlamda büyük anlamında olduğunu ve ‘yaşça büyük ve ileri gelen kişilere saygıdan dolayı; muazzam, yüce ve yüksek’e semantik bir dizilim içinde olduğunu belirtir.” (Şirin, 2015: 249).

Özbek Türkçesinde *uluğ* sözcüğü aynen yaşamaktadır. ÖTİL’de ise “güçlü, büyük, üstün, kendi işinde başarılı, rehber, yol gösterici, beg ve yiğit” olarak açıklanmaktadır (ÖTİL IV, 2008: 280-81).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları’nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

anta kisre yer bayırku ulug erkin yağı boltı. “Ondan sonra Yer Bayırku (topraklarından) Ulug Erkin düşman oldu.” (KT D 34).

yegen “yeğen”

Clauson, *yegen* sözcüğünün “açık *e*’li şeklini verir ve kapalı *e*’li şeklini soru işareti ile karşılar” ve sözcüğün anlamını “küçük kız kardeşin ya da kız evladın oğlu” olarak anlamlandırır. *Yegen* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında özel ad olarak kullanıldığını düşünmektedir (Clauson, 1972: 912-913). Özbek Türkçesinde *ciyän* sözcüğü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “yeğen” anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL II, 2008: 96).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

yegen silig beg (KT D 33).

yollug “şanslı, mutlu” (<yol+lug)

Şirin, *yollug* sözcüğünün “kökünü *yol* ‘yol’ olarak alır ve addan ad yapma eki {+llg} ekinden oluştuğunu” açıklamaktadır. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah eder: *Yol* sözcüğü “eski Türkçede ‘iyi yol, doğru yol; şans, talih’ anlamlarının metaforlaştığı için *yollug* da ‘iyi yol: şanslı; mutlu’ gibi anlamlarla özel ad olarak kullanıldığını belirtmektedir (Şirin, 2015: 144). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *yöl* sözcüğünü “yol ve sefere de yol” olarak açıklamaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 407).

Özbek Türkçesinde *yolli* sözcüğü “1. Yolu olan, yollu. 2. Yerinde, uygun.” anlamlarıyla yaşamaktadır (ÖTİL II, 2008: 280).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları’nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

yollug kagan (Ta D 1).

4. Bulgular

Bu çalışmada Eski Runik harfli metinlerde geçen ve hâlen Özbek Türkçesinde yaşayan askerî ve siyasî terimlerle unvan niteleyicileri aşağıda tablo hâlinde verilmiştir. *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*’nde bulunmayan ve ancak sanal ağda Özbek Türkçesiyle yazılmış özellikle tarih, edebiyat ve dine dair metinlerde karşımıza çıkan biçimler ise başlarına yıldız konarak tabloya eklenmiştir.

Tablo I. Askerî Terimler

Unvan	Eski Türkçe	Özbek Türkçesi	Özbek Türkçesindeki karşılı
alp	cesur, kahraman, zor	<i>älp</i>	Özbek halk destanlarında kahraman, mert ve cesaretli kişi
atlıg	süvari, atlı birlik	<i>I. ätliq</i> <i>II. ätli</i>	I. süvari II. atı olan kişi

baş	lider	<i>bâş</i>	idareci ve başkan
başlıg	lider	<i>I. bâşlıq</i> <i>II. bâşlı</i>	I. başkan ve rehber II. başlı, başı olan ve akıllı, zeki.
beş yüz başı	beş yüzbaşı	beş yüzbâşı	Tarım alanında memur
bıña başı	bin askerden oluşan askerî birliğin başı	<i>mingbâşı</i>	kırsal bölgedeki aksakal, hâkim ve ordu komutanı.
çerig	asker	<i>çerik</i>	bey veya yöneticinin mahiyetindeki kişiler.
er	asker	<i>er</i>	I. Erkek. II. Koca. III. Mert, cesur ve alicenap kişi.
tugçı	sancaktar, bayrak taşıyıcı, kaganlık davulunu çalan kişi	<i>tuğ</i> <i>*tuğçı</i>	bayrak ve sancak
yağı	düşman	<i>I. yâğiy</i> <i>II. yâv</i>	I. düşman II. savaş, karşı taraf, düşman ve ganimet alan kişi.
yağıcı	savaşçı	<i>I. yâvgârçilik</i>	I. kahramanlık, mertlik ve cesurluk

		II. <i>yâvlâmâq</i>	II. hücum etmek; baskın yapmak.
yolageçi	öncü birlik	<i>yolâvçi</i>	yolcu
yüz başı	yüz kişiden oluşan askerî birliğin başı	<i>yüzbaş</i>	Yüz başı ve mahallî yönetici.

Tablo II. Siyasî Terimler

Unvan	Eski Türkçe	Özbek Türkçesi	Özbek Türkçesindeki karşılı
ayguçi	danışman, sözcü ve vezir	<i>I. äytgüvçi</i> <i>II. äytguçi</i> <i>III. äytuvçi</i>	söyleyen, diyen ve konuşan.
beg	boy lideri, asılzade, prens, memur	<i>I. bek</i> <i>II. biy</i> <i>*III. beg</i>	I. vilayet yöneticilerine, onların evlatlarına verilen onursal unvan ve saygı amacıyla erkeklerin isimlerin sonuna getirilen unvan. II. iki boyun lideri, iki güçlü Türk halklarının aksakalı (bilge, büyük) ve yukarı mertebeli kişilere verilen

			unvan. III. bey.
begeç	küçük bey	<i>I. bekâç</i> <i>II. bekä</i>	I. beylerin ve hükümdarların kadınlarına ve kızlarına verilen unvan ve kadınlara ve kızlara hitap etmek için kullanılan söz. II. hükümdarın veya ağanın eşi ve ev sahibesi.
buyruk	üst düzey memur	<i>buyruq</i>	teşkilat ve şirketlerin yayınladığı resmi beyanname.
el	birleşik devlet	<i>el</i>	yurt, memleket, bir ülkeye mensup insanlar ve halk.
ellig	devletli; boy, bodun	<i>ellik</i>	bir devlete mensup olan, eli ve yurdu olan kişi.
erkin	batı Kök Türklerin sağ kanadını oluşturan her bir boyun lideri.	<i>erkin</i>	serbest, hür, özgür ve erkek ismi.

ıç	has, hassa, kagana bağlı; siyasi merkez	<i>İç</i>	mekânın ıçı ya da bir şeyin ortası ve ıçindeki.
ıçre	gizli bilgi ve siyasi merkez	<i>ıçrâ</i>	ıçinde ve ortasında.
kagan	hakan, kagan, han, hükümdar	<i>I. xâqân</i> <i>*II. qâgân</i> <i>*III. qâân</i>	kadim Türk ve Moğol hükümdarlarının devlet başkanlara verilen en üst unvan ve o unvana sahip olan şahıs
kaganlıę	devleti olan, bağımsız	<i>xâqanlıę</i>	kaganlık vazifesi
kan	hakan, han, hükümdar	<i>xân</i>	I. Türk ve Moğol halklarında hükümdar unvanı II. Saygı amacıyla hem erkek hem de kadınların isminin sonuna eklenen unvan

katun	kaganın annesi, kagandan sonraki büyük unvan	<i>xâtin</i>	kadın, hanım; zevce
kara	kalabalık boy	<i>I. qârä</i> <i>II. qärâ</i>	okumayan, eğitimsiz; câhil
tarkan	eski ve yüksek derecede bir unvan	<i>I. dârxân</i> <i>II. târxân</i>	Orta asırlarda vergiden ve her türlü mecburiyetten muaf tutulan kişi; imzıyazlı (kişi, kabile veya bürokrat). Her türlü vergi ve ödemelerden muaf kişi ve sorumluluğu az olan.
taş	siyasî merkezin dışı	<i>tâş, tiş</i>	dış, uzak taraf, sırt, uzak yurt ve uzak yer
tıl	hafıye, muhbir ve istihbarat toplamak amacıyla esir alınan kişi	<i>til</i>	gerekli bilgileri almak maksadıyla yakalanan, tutup getirilen savaş esiri.
törü	kanun, yasa	<i>törä</i>	asilzade, bürokrat ve vali, saygı anlamında

			isimlerin sonuna getirilen unvan, bürokrasi seven kişi ve resmiyetperest.
yat	yabancı, düşman	<i>yât</i>	akraba olmayan, tanıdık olmayan, yabancı ve yabanî
yer	toprak, ülke, memleket	<i>yer</i>	yer, toprak, dünya gezegeni, dünyadaki karalar, memleket, devlet ve halk.
yer sub	ülke, vatan, toprak parçası	<i>yerli-suvli</i>	yere suya sahip olan

Tablo III. Unvan Niteleyiciler

Unvan	Eski Türkçe	Özbek Türkçesi	Özbek Türkçesindeki Karşılığı
apa	ata, önder	<i>âpâ</i>	abla ve anne
ataman	lider, kahraman	<i>âtâ</i>	lider ve önder
kutlug	şanslı, talihli	<i>I. qutli</i> <i>II. qutluğ</i> <i>*III. qutlik</i>	kutlu, mübarek
teñri	tengri/tengri gibi	<i>täñri</i>	Allah, Tanrı.

ulug	ulu, yüce	<i>Uluğ</i>	güçlü, büyük, üstün, kendi işinde başarılı, rehber, yol gösterici, beg ve yiğit.
yegen	Yeğen	<i>Ciyän</i>	yeğen
yollug	şanslı, mutlu	<i>yolli</i>	yolu olan, yollu, yerinde ve uygun.

5. Sonuç

Geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Türkler, doğuda Çinliler, güneyde İrani kavimler ve Araplar ve daha sonra Ruslarla etkileşim haline girmiştir. Runik harfli metinlerde geçen siyasi ve askerî terimler zaman içerisinde diğer toplumlarla etkileşim sonucunda ortadan kaybolmuş veya anlam olaylarına uğrayarak değişik amaçlarla varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Özbek Türkçesinde, siyasi ve askerî terimler Rusçanın etkisini altına girmiştir. Rusların 18. yüzyılın sonu 19. başlarında Türkistan'ı yavaş yavaş işgale başlamasıyla birlikte Rusça bölgede *lingua franca* olarak yayılmaya başlamıştır. 130 yıl süren Rus istilası sürecinde Özbek Türkçesindeki Türkçe, Arapça veya Farsça kökenli tarihî siyasi ve askerî terimleri yerlerini önemli oranda Rusça kelimelere bırakmıştır. Ancak 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Özbekler, devlet yönetiminde kullandığı birçok Rusça terimin yerine Rus işgali öncesindeki karşılıkları kullanmaya başlamıştır.

Bu çalışmada da görüldüğü gibi günümüz Özbek Türkçesinde, Eski Türkçedeki kimi kelimeler aynen, kimileri ise ses ve anlam değişmelerine uğramış halde yaşamaktadır.

Kaynakça

- Ağca, F. (2016). Eski Türkçe Kö:K Tenri Ve Kö:K Kalık İkillemeleri Üzerine. *Türkbilig*, 30, 201-221.
- Älibâbâev, S. (2015). G'allazorlarda uchraydigan tunlamlarga qarshi kurash choralari. Samarqand: Samarqand Qishloq Xo'jalik Instituti.
- Alimov, R. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydemir, A. (2012). "Türkçede Bazı Sıhrî Akrabalık Terimleri Üzerine". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (8), 125-142.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2016). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar Ve Unvan Niteleyicileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 59(2), 5-26.
- Berta, A. (2002). *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları* (Yelme ve Bıña. Haz. Demir, N./Yılmaz, E.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Can Muhammed Nazirî ile görüşme 02.01.2018.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Doerfer, G. (1965-1975). *Türkisch und mongolische Elemente im Neupersischen. I-IV*, Wiesbaden: Franz Steiner.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimleri*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Eker, S. (2006). Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme. *Türkbilig Dergisi*, 12, 104-133.
- Ercilasun, A., B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud-Divânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1999). *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB.
- Erkoç, H., İ. (2008). Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.
- Ersoy, F. (2015). Köktürk Harfli Yazıtlarla Çuvaşça Arasındaki Ortak Kelimeler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 16, 51-82.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. Ankara: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gabain, A., V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları
- Golden, P., B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay). Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- Gömeç, S. (1997). Kagan ve Katun. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29.
- Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2010). Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine. *History Stutes*, 2(2),
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II* (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri II Cilt*. Ankara: Başkent Matbaacılık.
- Kormuşin, İ., Mozioglu, E., Alimov, R. & Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay Kırgızistan Yazıtları ve Kağıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Nicholas, P. (2008). Altay Dillerinde Çokluk Ekleri (Çeviren: Caner Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 93-110.
- Pakalın, M., Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, II, III*. İstanbul: MEB.
- Şirin, H. (2010). "Böbögör yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı". *Dil Araştırmaları Dergisi*, 7, 62-73.

- Şirin, H. (2012). Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler, *Bilig Dergisi*. 60, 257-272.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. (2001). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi I.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tolkun, S. (2002). Özbek Türkçesinde Yeni Kelime Türetmede Kullanılan Yabancı Unsurlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 14, 337-365.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçe Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.
- Tolkun, S. (2007) Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki izleri. *İlmi Araştırmalar*, 23, 131-138.
- Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Академия наук Севортян Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков (I-VII)*, Издательство, Наука Москва.
- Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати I-V. (2008). Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тошкент.

Kısaltmalar

A	: Altay Yazıtları
B	: Batı
BK	: Bilge Kagan
D	: Doğu
DLT	: Divanü Lûgati't-Türk
ESTY	: Этимологический словарь тюркских языков
G	: Güney
K	: Kuzey
Кар.	: Kaplumbağa
KÇ	: Köli Çor Yazıtı
KT	: Köl Tegin
O	: Ongin Yazıtları
OTDTS	: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
ÖTİL	: Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати
ŞU	: Şine Usu Yazıtı
T	: Tonyukuk Yazıtı

Ta : Taryat Yazıtı

Ye : Yenisey Yazıtları

Extended Abstract

There are many studies that examine the old Turkic political history and life. Turks have historically ruled over a wide geographical area from the Japanese Sea to the Hungarian steppes, and today they continue to live in this geography. These large and geographically-packed Turkic groups have also carried their own culture. Old Turkic runic texts have an important place since they are the first written documents of the Turks.

The titles used in linguistically runic texts reveal the functioning of the Turkish state life and its position in the functioning of the people. Starting from the runic texts, the stages in which the military-political terms and the titular qualifiers are experienced in the historical process and Uzbek Turkish are focused on. The aim of this study is to determine the function of the terms used in state administration in the *Kök Türk, Ötüken Uygur and Yenisey Inscriptions*, which have an important place in terms of Turkish language and history.

Runic texts have been assessed as to whether they have developed in terms of political language and political science terms and tried to reveal the assets of Uzbek Turkic. Terms related to state administration in runic texts that are a source of research have been classified as *military terms, political terms, title qualifiers*, and put in alphabetical order. The terms have been evaluated in terms of *origin, sound, structure and meaning*, and their traces in Uzbek Turkic have been investigated.

Examination

In the examination section, the terms of military terms, political terms and title qualifiers were examined in detail in Uzbek Turkic. Among these, we have shown some important examples.

Military terms

yagı; yagıcı “fighter” (yagı+çı)

Clauson says that *yagıcı* means "the one who stands against the enemy; belligerent or something similar". (Clauson, 1972: 899). Aydın gives the meaning of this word as “fighter”. (Aydın, 2012: 187). Actually, the word does not exist in this form in the Uzbek Turkic; but the word *yâvgärçilik* in this dialect has "heroism, bravery and courage" (ÖTİL II, 2008: 25) meanings. In this example, the word has +*çi* suffix that describes a job name in Turkish and +*ger* suffix which comes from Persian that is mostly used with +*çilik* (<+*çi*+*lik*) in extended form: *yâmğır+gär+çilik* > *yâmğürgärçilik* “the state of being rainy”, *éruv+gär+çilik* > *éruvgärçilik* “the state of melting snow” (Tolkun, 2002: 350).

Apart from this, in Uzbek Turkic the word *yâvqur* means "someone who is not afraid of anything; brave, manful, hero", *yâv-yâv* means "hostile attack; war, battle", *yâv-yârâq* means "weapon", *yâvlâmâq* (<*yagi+la-mak*) as a verb means "to attack; raid" and the co-functional form of this verb *yâvlâşmâq* means "turn against somebody" (ÖTİL II, 2008: 24-25).

Political terms

til "person taken captive for the purpose of collecting detectives, informers and intelligence"

Dull describes the word "til" as "the man, prisoner and spy who is held for news from the side of the war" (Donuk, 1988: 1004). Kashgarli Mahmud notes that the word *til* in *DLT* is "the man seized from the enemies": "I have found a man in the enemy". ("Ercisan, Akkoyunlu, Akkoyunlu, 2015: 146). Kâşgarlı Mahmud adds that the meaning of the word *til* in *DLT* is "spy" (Erciyasun, Akkoyunlu, 2015: 402). Gül says that "for the word of *til* is" hostile, intelligence-gathered prisoner "(Gul, 2014: 79). This word is used in Uzbek Turkic language as a *til* of general Turkic language as well as language organ and language meanings. This state is shown as *til* I and *til* II in ÖTİL. *Til* II, which is based on the meaning of language, appears to be used in the Old Turkic literally as "military prisoner caught and taken in order to obtain the necessary information" as a military term in the 7th month of the article (ÖTİL III, 2008: 94).

Title Qualifiers

kutlug "lucky" (<*kut+lug*)

Frozen, the word of the pit "BC. title of the Asia Hun emperor Mo-tun (209-174 BC) ". The ancient Turks state that the cognition of the state has an important place in the thought given by God (Donuk, 1988: 77). Kâşgarlı Mahmud says that the word *kutlug* in *DLT* is "everything blessed". And *Kut* means "fortune and luck" (Erciyasun, Akkoyunlu, 2015: 34,140). In Uzbek Turkic, *kutlug* lives in two forms. The first one is *qutli* and the second is *qutluğ* (*kutil*, blessed) in the sense that it continues to exist (ÖTİL V, 2008: 391). However, in the general network, the word *qutlik* seems to be used even if this word is little.

Findings

In this study, military and political terms and title qualifiers found in old Runic texts and still used in Uzbek Turkic are given in the table below. The terms which are not found in *Explanatory Dictionary of Uzbek Language* but which appeared in Uzbek Turkic language in

the virtual network, especially in the texts of history, literature and religion, were added to the table by adding stars to their heads.

Result

The Turks, who ruled over a wide geographical area, have entered into interaction with the Chinese in the east, the Iranian tribes in the south, the Arabs and then the Russians. Political and military terms in runic texts have been lost in the course of time as a result of interaction with other societies, or continue to exist for various purposes with varying meanings. In Uzbek Turkic, political and military terms are under Russian influence. In the late 19th and early-18th centuries with the beginning of Russian occupation in Turkestan, the Russian language began to spread into territory as lingua franca. In the course of the 130-year Russian invasion, the historical political and military terms of Uzbek Turkic in Turkish, Arabic or Persian origin left their place to Russian rhetoric. However, in 1991, after gaining their independence with the collapse of the Soviet Union, the Uzbeks began to use equivalents of these terms used before Russian occupation instead of many Russian terms used in state administration.